

Nancy Fraser

FEMINIZAM, KAPITALIZAM I LUKAVSTVO ISTORIJE

U ovom radu želela bih da šire sagledam drugi talas feminizma. Neću se baviti ovom ili onom aktivističkom strujom, nekim posebnim aspektom feminističke teorije, pojedinim socijalnim slojevima žena. Pre bih pokušala da sagledam drugi talas feminizma kao epohalnu društvenu pojavu u njenoj celini. Uzimajući u obzir skoro četrdeset godina feminističkog aktivizma, htela bih da dam svoju ocenu tog pokreta, njegove putanje i istorijskog značaja. Gledajući u prošlost ovog pokreta, nadam se da ću uspeti da uvidim i njegovu budućnost. Dok analiziram put koji smo prešle, nadam se da ću osvetliti neke od izazova sa kojima se danas suočavamo, u doba velike privredne krize, društvene neizvesnosti i političkih promena.¹

Stoga, ispričaću priču o širokim dometima i opštem značaju drugog talasa feminizma. Istovremeno istorijski narativ i društveno-teorijska analiza, moja priča kreće se oko tri tačke u vremenu, gde svaka od njih uspostavlja vezu između drugog talasa feminizma i kapitalizma. Prva tačka odnosi se na početak pokreta u okviru onoga što ću nazvati „državnim kapitalizmom“. Na tom mestu pokušaću da ocrtam nastanak drugog talasa feminizma (iz anti-imperijalističke Nove levice)

kao radikalnog izazova preovlađujućem androcentризму državno regulisanih kapitalističkih društava nastalih nakon II svetskog rata. Druga tačka se odnosi na tok evolucije feminizma u dramatično izmenjenim društvenim okolnostima narastajućeg neoliberalizma. Na tom mestu pokušaću da ocrtam ne samo izuzetan uspeh ovog pokreta, već i zabrinjavajuće približavanje nekih njegovih ideala zahtevima novog oblika kapitalizma u nastanku – postfordističkog, „neorganizovanog“, međunarodnog kapitalizma. Analizirajući ovu fazu, preispitaću da li je drugi talas feminizma nenamerno obezbedio ključni sadržaj „novom duhu kapitalizma“, kako ga nazivaju Luc Boltanski i Ève Chiapello. Treća tačka odnosi se na moguću promenu pravca feminizma u postojećim uslovima, unutar krize kapitalizma i političkih promena u SAD, što bi moglo predstavljati početak udaljavanja od neoliberalizma i približavanje novom obliku društvene organizacije. Na tom mestu pokušaću da istražim mogućnosti ponovnog „stavljanja u pogon“ feminističkog obećanja emancipacije u svetu potresenom dvostrukom krizom – krizom finansijskog kapitala i hegemonije SAD – koju sada očekuje i izazov predsedničkog mandata Baracka Obame.

Uopšteno govoreći, predložiću kako da pozicioniramo putanju kretanja drugog talasa feminizma u odnosu prema skorašnjoj istoriji kapitalizma. Nadam se da ću tako doprineti ožvljavanju neke vrste socijalističko-feminističke teorije, koja me (pre nekoliko decenija) prvobitno inspirisala, a koja i dalje pruža najbolju nadu za uspostavljanje

¹ Ovaj esej nastao je iz izlaganja na tzv. Cortona Colloquiumu, koji je kao temu imao 'Gender and Citizenship: New and Old Dilemmas, Between Equality and Difference', novembra 2008. Zahvaljujem na korisnim komentarima učesnicima i učesnicama skupa (Bianca Beccalli, Jane Mansbridge, Ruth Milkman i Eli Zaretsky), kao i prisutnima na seminaru koji je organizovala Groupe de sociologie politique et morale (Luc Boltanski, Estelle Ferrarese, Sandra Laugier, Patricia Paperman i Laurent Thévenot).

rodne pravde danas. Međutim, moj cilj nije da prerađujem zastarele dvosistemske teorije, već da spojim najbolje u savremenoj feminističkoj teoriji sa najboljim u savremenoj kritičkoj teoriji kapitalizma.

Da bih pojasnila „logiku“ na kojoj se zasniva ovaj pristup, dozvolite mi da objasnim svoje nezadovoljstvo onim što je možda najšire prihvaćeno razumevanje drugog talasa feminizma. Često se kaže da je relativni uspeh pokreta u promeni kulture izravno srazmeran njegovom relativnom neuspehu u promeni institucija. Ova procena predstavlja „mač sa dve oštrice“: s jedne strane, feministički ideali rodne ravnopravnosti, toliko sporni tokom prethodnih decenija, sada su deo neupitnog društvenog *mainstreama*; s druge strane, ti ideali tek treba da budu praktično ostvareni. Stoga, danas široko prihvaćena feministička kritika npr. seksualnog zlostavljanja, trafikinga i nejednakih plata bila je – i to ne tako davno – povod mnogobrojnih polemika. Ipak, ovakva postepena promena stavova ni u kom slučaju nije uklonila navedene prakse. Zbog toga se često čuje kako je drugi talas feminizma izvojevao pobedu upravo kao epohalna kulturna revolucija, ali da velika promena u mentalitetu nije još uvek rezultovala strukturnom, institucionalnom transformacijom.

Treba još nešto primetiti u vezi sa ovim stanovištem, koje opravdano tvrdi postojanje široke prihvaćenosti feminističkih ideja danas. Međutim, teza kulturnog uspeha nasuprot institucionalnom neuspehu ne uspeva da u potpunosti osvetli istorijski značaj i buduće izgledе drugog talasa feminizma. Ukoliko pretpostavimo da institucije „zaostaju“ za kulturom – kao da se jedno može menjati bez promene drugog – onda to navodi na zaključak da sve što treba učiniti jeste da institucije „sustignu“ kulturu kako bismo ostvarili feminističke nade. Ovakva pozicija čini manje vidljivim složeniji, uznemirujući učinak feminizma: šire prihvatanje kulturnih stavova rođenih iz drugog talasa bilo je deo još jedne društvene promene, nepredviđene i neželjene od strane feminističkih aktivistkinja – promene društvene organizacije kapitalizma nakon II svetskog rata.

U ovom radu cilj mi je da istražim ovu neprijatnu mogućnost. Stoga, moja hipoteza glasi: ono što je bilo zaista novo u vezi sa drugim talasom feminizma jeste način na koji je povezao – posredstvom kritike androcentričnog državnog kapitalizma – tri analitički različite dimenzije rodne nepravde: ekonomsku, kulturnu i političku. Podrvgavajući

državni kapitalizam širokom, višestrukom analitičkom istraživanju, u kome su se tri navedene perspektive slobodno spajale, feministkinje su stvorile široko razgranatu, sistematsku kritiku. U decenijama koje su usledile, ove tri dimenzije nepravde se razdvajaju, kako među sobom, tako i od kritike kapitalizma. Ovu razdeobu feminističke kritike prati izvesno „pripajanje“ (*incorporation*) i delimično jačanje nekih njenih aspekata. Razdvojene jedna od druge i od društvene kritike koja ih je spajala, zamisli drugog talasa feminizma regrutovane su da posluže projektu koji je bio u snažnom sukobu sa širom, holističkom vizijom pravednog društva. Kao lep primer lukavstva istorije mogu poslužiti upravo utopijske želje feminizma koje su pronašle svoj novi život kao stanovišta koja legitimišu prelaz na novi oblik kapitalizma: postfordistički, međunarodni, neoliberalni kapitalizam.

U narednim redovima, razradiću ovu hipotezu u tri koraka koji odgovaraju trima tačkama u vremenu, pomenutim ranije. U prvom koraku, analiziraću kritiku drugog talasa feminizma usmerenu na androcentrični državni kapitalizam, kritiku oslonjenu na tri pretpostavke društvene pravde: preraspodelu, priznanje (*recognition*) i predstavljanje (*representation*). U drugom koraku, ponudiću skicu rastavljanja tog kritičkog sklopa i upotrebu nekih njegovih delova za legitimaciju neoliberalnog kapitalizma. U trećem, proceniću izgledе za ispunjenje feminističkog obećanja emancipacije u sadašnjem trenutku, trenutku privredne krize i političke nestabilnosti.

I FEMINIZAM I DRŽAVNI KAPITALIZAM

Započecu pozicioniranjem pojave drugog talasa feminizma u kontekstu državnog kapitalizma. Pod „državnim kapitalizmom“ podrazumevam hegemonu društvenu formaciju nastalu nakon II svetskog rata, formaciju u kojoj država igra aktivnu ulogu u upravljanju nacionalnom privredom.² Najbolje smo upoznati sa jednim oblikom državnog kapitalizma, a to je država blagostanja tzv. Prvog sveta, koja je koristila kejnzijanska sredstva ne bi li ublažila cikluse uspona i padova svojstvene kapitalizmu. Učeći iz iskustava Velike krize (tzv. *Great Depression* odnosno velika ekonomska kriza 30-ih godina XX veka – *Prim. prev.*) i privrednog planiranja tokom II svetskog rata, ove države primenile su raznovrsne oblike

2 Za dalje razmatranje ovog pojma, vidi Friedrich Pollock, 'State Capitalism: Its Possibilities and Limitations', u: Andrew Arato i Eike Gebhardt, ur, *The Essential Frankfurt School Reader*, London, 1982, str. 71–94.

dirizma (strogo državno upravljana ekonomija – *Prim. prev.*) – investicije u infrastrukturu, planska industrijalizacija, progresivno oporezivanje, socijalna davanja, pravna regulacija poslovanja, nacionalizacija nekih ključnih industrija i dekomodifikacija javnih dobara (proces suprotan *komodifikaciji* tj. pretvaranju dobara u robu – *Prim. prev.*). Iako su najuspešnije u ovakvoj „organizaciji“ bile bogate i moćne članice OECD, jedan oblik državnog kapitalizma mogao se naći i u tzv. Trećem svetu. U osiromašenim bivšim kolonijama, nove nezavisne „zemlje u razvoju“ pokušale su da upotrebe svoje daleko oskudnije potencijale kako bi podstakle brz rast nacionalne privrede, podržavajući kupovinu domaćih proizvoda, investicije u infrastrukturu, nacionalizaciju ključnih industrija i tzv. besplatno školstvo.³

Dakle, opšte uzev, koristiću ovaj izraz da bih označila države blagostanja, članice OECD i bivše kolonije, zemlje u razvoju nakon II svetskog rata. Napokon, u tim zemljama je drugi talas feminizma doživeo erupciju tokom ranih 70-ih godina. Da bih tačno objasnila šta je izazvalo takav nagli uspon, želim da istaknem četiri ključna svojstva političke kulture državnog kapitalizma.

Ekonomizam. Po definiciji, državni kapitalizam uključuje upotrebu javne političke moći za regulaciju (u nekim slučajevima i za ukidanje) ekonomskih tržišta. U pitanju je, u velikoj meri, zapravo stišavanje krize u interesu kapitala. Ipak, ove države stekle su dobar deo svog političkog legitimiteta navodno se zalažući za inkluziju, društvenu jednakost i solidarnost među klasama. Pa ipak, ovi ideali tumačeni su ekonomistički i klasnocentrički (*class-centric*). U političkoj kulturi državnog kapitalizma socijalna problematika stavljena je u kontekst raspodele, kao pitanje pravične podele dobara, posebno prihoda i radnih mesta, dok je socijalna raslojenost posmatrana kroz prizmu klase. Dakle, suština društvene nepravde bila je nepravedna ekonomska raspodela, a njen tipičan primer bila je klasna nejednakost. Učinak ove klasnocentričke, ekonomističke vizije bio je da marginalizuje, ako ne i da u potpunosti učini nevidljivim druge aspekte, mesta i tačke geneze nepravde.

Androcentrizam. Zatim, odigrao se sledeći sce-

nario: politička kultura državnog kapitalizma uzela je muškog radnika kao ideal-tipskog građanina, pripadnika etničke većine – hranioca i porodičnog čoveka. Široko je bilo prihvaćeno, takođe, da je njegova plata glavni, ako ne i jedini, ekonomski oslonac porodice, dok je svaki prihod koji ostvari njegova žena trebalo da bude puki dodatak. Duboko rodno ukorenjen, ovaj konstrukt „porodične plate“ koristio je i kao društveni ideal – moderan, dajući vertikalnu društvenu pokretljivost – i kao osnova za državnu politiku u vezi sa zapošljavanjem, socijalnom pomoći i razvojem. Iako navodno osiguran, ovaj ideal nije ostvarila većina porodica, jer je plata muškarca retko bila sama po sebi dovoljna da podmiri decu i nezaposlene žene. Takođe, fordistička industrija za koju je ovaj ideal vezivan uskoro je smanjena u odnosu na narastajući, uslužni sektor sa niskim platama. Međutim, tokom 50-ih i 60-ih, ideal porodične plate i dalje je služio da odredi rodne norme i da suspregne one koji im se opiru, osnažujući moć muškarca u domaćinstvu i usmeravajući socijalne težnje u oblast privatne potrošnje. Jednako važno, visoko vrednujući plaćeni posao, politička kultura državnog kapitalizma učinila je nevidljivim društveni značaj neplaćenog starateljstva i kućnih poslova. Institucionalizujući androcentrično razumevanje porodice i rada, ta kultura je naturalizovala rodne nepravde i uklonila ih iz političke arene.

Etatizam. Državni kapitalizam je takođe bio etatistički, prožet tehno-kratskim, menadžerskim duhom. Oslanjajući se na stručnjake za projektovanje raznovrsnih pravila i procedura, i na birokratske strukture koje su ih primenjivale, države blagostanja i one u razvoju odnosile su se prema onima, kojima su navodno služile (tzv. „servis građana“ – *Prim. prev.*), više kao prema klijentima, potrošačima i poreskim obveznicima nego kao prema aktivnim građanima. Rezultat je bila depolitizovana kultura, koja se pitanjima pravde bavila kao „tehničkim problemom“ koji treba rešiti pod nadzorom stručnjaka ili korporativističkim pregovorima. Daleko do toga da su osnaživani da tumače svoje potrebe na demokratski način – posredstvom političke rasprave i borbe – obični građani stavljeni su (u najboljem slučaju) u poziciju pasivnih primalaca zadovoljenja svojih potreba, nametnutih „odozgo“.

Vestfalizam. Konačno, državni kapitalizam bio je – po definiciji – nacionalna formacija, s ciljem mobilizacije kapaciteta država-nacija, ne bi li podržao nacionalni privredni razvoj u ime – ako ne uvek u interesu – sopstvenog građanstva. Zahvaljujući

3 Takođe, privredni život u komunističkom bloku bio je ozloglašen po pitanju državnog uplitanja, a ima i onih koji bi ga i dalje nazivali državnim kapitalizmom. Iako u tome ima neke istine, ja ću slediti konvencionalni pristup, te ću iz prvog dela svog izlaganja isključiti ovaj region, delom zbog toga što se tek posle 1989. godine javlja drugi talas feminizma kao politička sila u bivšim komunističkim zemljama.

regulacionom okviru Bretton Woodsa, ova formacija zasnivala se na cepanju političkog prostora na manje, teritorijalno razgraničene delove. Kao rezultat toga, politička kultura državnog kapitalizma institucionalizovala je „vestfalsko“ stanovište po kome obavezujuća načela pravde važe isključivo u kontekstu državljanstva. Generišući lavovski deo socijalnih borbi nakon II svetskog rata, ovaj svetonazor preusmerio je zahteve za pravdom na domaći politički teren pojedinačnih država. Učinak navedenog – čineći medveđu uslugu ljudskim pravima na međunarodnom nivou i anti-imperijalističkoj solidarnosti – bio je suženje prostora pravde, marginalizacija, ako ne i potpuno izmeštanje nepravde van sopstvenih državnih granica, daleko od očiju javnosti.⁴

Uopšte uzev, politička kultura državnog kapitalizma bila je ekonomistička, androcentrična, etatistička i vestfalska – dakle, sastavljena od svega onoga što je bilo meta kritike kasnih 60-ih i 70-ih godina. Tokom tog perioda vatrenog radikalizma, drugi talas feminizma udružio se sa Novom levicom i anti-imperijalističkim pokretom, bacajući rukavicu u lice ekonomizmu, etatizmu i (u manjoj meri) vestfalizmu državnog kapitalizma, preispitujući i androcentrizam, a sa njim i seksizam u sopstvenim redovima. Razmotrimo svaku od ovih tačaka ponaosob.

Drugi talas feminizma protiv ekonomizma. Odbacujući svođenje nepravde na klasno neravnomernu raspodelu dobara, feministkinje drugog talasa pridružile su se ostalim emancipatornim pokretima, ne bi li razbile restriktivnu ekonomsku ideologiju državnog kapitalizma. Politizujući „lično“, one su proširile značenje pravde, tumačeći kao nepravdu previđene društvene nejednakosti, tolerisane ili racionalizovane od pamtiveka. Istovremeno odbacujući marksističko usredsređivanje isključivo na političku ekonomiju i liberalni fokus u potpunosti usmeren na pravni poredak, feministkinje su otkrile nepravde na drugim mestima – u porodici i kulturnoj tradiciji, u nedržavnom sektoru i svakodnevnom životu. Takođe, feministkinje drugog talasa proširile su broj „mesta“ koja bi mogla sadržati nepravdu. Odbacujući primat klase, socijalističke, crne i anti-imperijalne feministkinje takođe su bile protivne naporima radikalnih feministkinja da uspostave rod kao privilegovanu kategoriju. Usredsređujući se ne samo na rod, već i na klasu, rasu, seksualnost i nacionalnost, prve su uvele

danas široko prihvaćenu „multidisciplinarnu“ alternativu partikularnim pristupima. Konačno, feministkinje drugog talasa proširile su delokrug pravde i na privatne oblasti kao što su seksualnost, kućni poslovi, reprodukcija i nasilje nad ženama. Tako su proširile i pojam nepravde, da bi obuhvatio ne samo ekonomsku nejednakost, već i statusne hijerarhije i asimetrije u političkoj moći. Gledajući unazad, možemo slobodno reći da su te feministkinje zamenile monistički, ekonomistički svetonazor pravde širim, trodimenzionalnim poimanjem, uključujući u pojam pravednosti i ekonomiju, kulturu i politiku.

Rezultat toga nije bila prosto lista pojedinačnih problema. Naprotiv, ono što je povezivalo mnoštvo novootkrivenih nepravdi bila je ideja da je podređenost žena systemska, oslonjena na dubinske strukture društva. Feministkinje drugog talasa raspravljale su, naravno, o tome kako je najbolje opisati društveni totalitet – da li kao „patrijarhat“; kao „dvostruki sistem“, spoj kapitalizma i patrijarhata; kao svetski imperijalistički sistem; ili – kako ja najviše volim da ga zovem – istorijski poseban, androcentrični oblik sistema državnog kapitalizma, strukturiranog trima međusobno isprepletanim režimima potčinjavanja: (ne)pravda, (ne)priznavanje i (ne)zastupljenost. Međutim, uprkos takvim razlikama, većina feministkinja drugog talasa – izuzev liberalnih feministkinja – slagala se oko toga da prevazilaženje potčinjenosti žena zahteva radikalnu promenu dubinskih struktura društvenog totaliteta. Ova zajednička posvećenost sistemskoj promeni obeležila je početke pokreta nastalog u okviru širih emancipatornih previranja tog vremena.

Drugi talas feminizma protiv androcentrizma. Ako je drugi talas feminizma bio deo sveopšte aure radikalizma 60-ih, ipak je stajao u napetom odnosu prema drugim emancipatornim pokretima. Njegova glavna meta, na kraju krajeva, bila je rodna nepravda državnog kapitalizma, što teško da je bio prioritet za nefeminističke anti-imperijaliste i „nove levičare“ (New Leftists). U izvođenju kritike androcentričnog državnog kapitalizma, feministkinje drugog talasa morale su da se suoče i sa seksizmom na levisi. Liberalnim i radikalnim feministkinjama to nije predstavljalo problem – one su se naprosto odvojile i napustile su levicu. Socijalističkim, anti-imperijalnim i ne-belim feministkinjama, naprotiv, teškoću je predstavljalo to što su se sukobile sa seksizmom na levisi i dalje ostajući njenim delom.

Bar za neko vreme, socijalističke feministkinje

4 Za potpunije razumevanje vestfalske političke ideologije vidi Fraser 'Reframing Justice in a Globalizing World', NLR 36, novembar–decembar 2005.

uspele su da održe taj težak balans. Pronašle su jezgro androcentrizma u rodnoj podeli rada koja sistematski obezvređuje rad, plaćeni i neplaćeni, koji obavljaju žene ili se sa njim dovode u vezu. Primena ove analize na državni kapitalizam razotkrila je duboku strukturnu vezu između velike odgovornosti samih žena za neplaćeno staranje, potčinjavanje u braku i privatnom životu, rodnu segregaciju na tržištu rada, dominaciju muškaraca u političkom sistemu i androcentrizma socijalnih davanja, industrijskih politika i razvojnih programa. U stvari, one su razotkrile porodični dohodak kao mesto gde se sreću (ne)pravedna raspodela, (ne)priznavanje i (ne)zastupljenost. Rezultat je bila kritika koja je uključila privredu, kulturu i politiku u sistematičan opis ženske podređenosti unutar državnog kapitalizma. Daleko od toga da je pokušao da naprosto promovise potpuno uključjenje žena kao plaćenih radnica u kapitalističko društvo, drugi talas feminizma težio je da promeni dubinske strukture društva i sistem vrednosti – delimično tako što će se pozitivno vrednovati i neplaćeni rad (a ne samo plaćeni), posebno društveno neophodno staranje (koje obavljaju žene).

Drugi talas feminizma nasuprot etatizma. Međutim, feminističke primedbe državnom kapitalizmu bile su zainteresovane koliko za njegove forme, toliko i za suštinu. Kao i njihovi saveznici na Novoj levici, odbacile su birokratsko-menadžerski duh državnog kapitalizma. Raširenoj kritici fordizma 60-ih godina dodale su rodnu analizu, pokazujući da kultura velikih, piramidalno organizovanih institucija unutar stručno-menadžerskog sloja državnog kapitalizma sadrži modernu verziju „muškosti“ (*masculinity*). Razvijajući tome suprotan, horizontalni princip sestrinskih veza, feministkinje drugog talasa stvorile su u potpunosti novu organizacionu praksu „povećanog senzibiliteta“. Nastojeći da premoste oštar etatistički rascep između teorije i prakse, prikazivale su sebe kao kontrakturni demokratski pokret – antihijerarhijski, participativni i „narodni“ (*demotic*). U vremenu kada akronim NVO (nevladina organizacija – *Prim. prev.*) još nije postojao, feminističke akademkinje, advokatkinje i socijalne radnice identifikovale su se više sa najširim slojevima društva, a manje sa vladajućim profesionalnim duhom depolitizovanog veštačenja.

Međutim, za razliku od svojih kontrakturnih saboraca, većina feministkinja nije olako odbacila državne institucije. Pre tražeći da se u potonje uvedu feminističke vrednosti, one su osmislile participativno-demokratsku državu koja osnažuje

svoje građane. Učinkovito razvijajući nove odnose između države i društva, nastojale su da promene pasivne primaoce socijalnih davanja i puke objekte razvojnih politika u aktivne subjekte, osnažene da učestvuju u demokratskom procesu razumevanja sopstvenih i tuđih potreba. Shodno tome, cilj je bio manje da se ukinu državne institucije, a više da one postanu delotvorne kako bi unapredile i zaista podržale rodnu pravdu.

Drugi talas feminizma za i protiv vestfalizma. Odnos feminizma prema vestfalizmu državnog kapitalizma možda je bio više ambivalentan. Nastajući iz globalnog političkog previranja tog vremena, usmerenog i protiv rata u Vijetnamu, pokret je van svake sumnje imao u vidu prekograničnu, međudržavnu nepravdu. Ovo je naročito važno za feministkinje u zemljama u razvoju, čija je rodna kritika bila isprepletana sa kritikom imperijalizma. Ali tamo, kao i drugde, većina feministkinja videla je države kao prave adresate sopstvenih zahteva. Tako, feministkinje drugog talasa nastojale su da vestfalski okvir ostvare na nivou prakse, čak i kada su ga kritikovale na nivou teorije. Taj okvir, koji je izdelio svet na „monadne“ teritorijalne politike nastavio je da bude podrazumevani izbor u doba kada je još uvek izgledalo da države poseduju potrebne potencijale za upravljanje društvom i kada tehnologija za međunarodno umrežavanje u realnom vremenu još nije bila dostupna. Stoga, u okviru državnog kapitalizma, slogan „sestrinstvo je globalno“ (osporavajući samog sebe baš kao imperijalni slogan) bio je više apstraktan gest, nego praktično ostvariv postvestfalski politički projekat.

Generalno govoreći, drugi talas feminizma ostao je ambivalentan prema vestfalizmu, čak i kada je odbacivao ekonomizam, androcentrizam i etatizam državnog kapitalizma. Međutim, po svim ovim pitanjima on sadrži značajne nijanse u stavovima. Dok su odbacivale ekonomizam, feministkinje tog vremena nikada nisu sumnjale u središnju važnost pravedne preraspodele, kao ni u značaj kritike političke ekonomije za projekat ženske emancipacije. Daleko od toga da su želele da minimalizuju ekonomski aspekt rodne nepravde – naprotiv, nastojale su da ga prodube, razjašnjavajući vezu te nepravde sa dvema drugim društvenim dimenzijama: kulturom i politikom. Takođe, u odbacivanju androcentrizma porodične plate, feministkinje drugog talasa nikada nisu nastojale da ga prosto zamene porodicom sa dva dohotka. Za njih je prevazilaženje rodne nepravde značilo okončanje systemske devalvacije staranja i rodne podele rada, plaćenog i neplaćenog.

Konačno, u odbacivanju etatizma državnog kapitalizma, feministkinje drugog talasa nikada nisu dovodile u pitanje neophodnost jakih političkih institucija sposobnih da organizuju privredni život u službi pravde. Daleko od toga da su želele da oslobode tržišta državne kontrole, nastojale su da demokratizuju državnu moć, učine što većim (javno) učešće građana, osnaže odgovornost i povećaju tokove komunikacije između države i društva.

Sve u svemu, drugi talas feminizma doneo je politički projekat promene zasnovane na proširenom razumevanju nepravde i sistemskoj kritici kapitalističkog društva. Najnaprednije struje unutar tog pokreta videle su svoju borbu kao višeslojnu, usmerenu istovremeno protiv ekonomskog izrabljivanja, statusne hijerarhizacije i političkog podređivanja. Štaviše, za njih je feminizam bio deo šireg emancipatornog projekta, gde su borbe protiv rodne nepravde bile nužno povezane sa borbom protiv rasizma, imperijalizma, homofobije i klasizma, a sve navedeno zahtevalo je promenu dubinskih struktura kapitalističkog društva.

II FEMINIZAM I „NOVI DUH KAPITALIZMA“

Kao što se ispostavilo, taj projekat je ostao mrtvorodjenče, žrtva dubljih istorijskih sila, loše shvaćenih u to vreme. Gledajući unazad, primećujemo da se rast drugog talasa feminizma dogodio istovremeno sa istorijskim pomakom ka neoliberalizmu. Obrćući geslo državnog kapitalizma, koji je nastojao da upotrebi politiku kako bi „ukrotio“ tržište, zagovornici novog oblika kapitalizma predlagali su upotrebu tržišta za „zauzdavanje“ politike. Rastavljajući na sastavne delove ključne elemente sistema Bretton Woodsa, uklonili su kontrolu kapitala koja je omogućila kejnzijansko upravljanje nacionalnim privredama. Umesto dirizma, agitovali su za privatizaciju i deregulaciju; namesto socijalnog davanja i socijalnog državljanstva (državno garantovana ekonomska sigurnost u vidu socijalne pomoći, penzija, zdravstvenog osiguranja itd. – *Prim. prev.*) postavili su *trickle-down* (politika smanjenja taksu i povećanja pomoći krupnom kapitalu – *Prim. prev.*) i „ličnu odgovornost“; države blagostanja i države u razvoju zamenili su slabim, okrutnim „državama nadmetanja“. Isprobavan u Južnoj Americi, ovaj pristup poslužio je za rukovođenje tranzicije u kapitalizam, u istočnoj i srednjoj Evropi. Iako su ga javno podržali M. Thatcher i R. Reagan, primenjen je postepeno i nejednako u Prvom svetu. Nasuprot

tome, u Trećem svetu, neoliberalizacija je uvedena pod pretnjom zaduživanja, kao nametnuti program „strukturnog prilagođavanja“ koji je preokrenuo sva ključna načela „developmentalizma“ (teorija koja tvrdi da je jačanje domaćeg tržišta i visoko oporezivanje uvoza najbolji način ekonomskog razvoja – *Prim. prev.*) i prinudio postkolonijalne države da otuđe svoju imovinu, otvore svoja tržišta i skrešu socijalna davanja.

Zanimljivo je primetiti da je drugi talas feminizma cvetao u novim uslovima. Ono što je počelo kao radikalni kontrakturni pokret sada je bilo na putu da postane široka, masovna društvena pojava. Privlačeći poklonike iz svih klasa, etniciteta, nacionalnosti i političkih ideologija, ideje feminizma pronašle su svoj put do svakog kutka društvenog života i promenile samorazumevanje svih onih sa kojima su došle u dodir. Učinak nije bio puko proširenje aktivističkih redova, već i preoblikovanje zdravorazumskog svetonazora porodice, rada i dostojanstva.

Da li je puka slučajnost to što je drugi talas feminizma napredovao „u tandemu“ sa neoliberalizmom? Ili postoji nekakva perverzna, podzemna međusobna privlačnost? Druga mogućnost je zasigurno jeres, ali ako odbijamo da je istražimo činimo to na našu štetu. Svakako da je uspon neoliberalizma dramatično promenio teren na kome je delovao drugi talas feminizma. Tvrdiću da je učinak bio „preoznačavanje“ (*resignification*) feminističkih ideala.⁵ Težnje koje su imale jasan emancipatorni „potisak“ u kontekstu državnog kapitalizma dobile su daleko dvosmislenije značenje u neoliberalnoj eri. Sa državama u razvoju i državama blagostanja „pod opsadom“ zagovornika slobodnog tržišta, feministička kritika ekonomizma, androcentrizma, etatizma i vestfalizma dobila je novi zamah. Dozvolite mi da razjasnim tu dinamiku preoznačavanja preispitujući četiri pomenute, ključne tačke feminističke kritike.

Preoznačavanje feminističkog antieconomizma. Uspon neoliberalizma poklopio se sa velikim promenama u političkoj kulturi kapitalističkih društava. U ovom periodu, zahtevi za pravdom sve više su razumevani kao zahtevi za priznavanjem identiteta i razlike.⁶ Sa ovim zaokretom

5 Pozajmljujem izraz *preoznačavanje* iz rada Judith Butler 'Contingent Foundations', u: Seyla Benhabib, Judith Butler, Drucilla Cornell i Nancy Fraser, *Feminist Contentions: A Philosophical Exchange*, London, 1994.

6 Za ovu promenu u „gramatici“ političkih zahteva, vidi Fraser, 'From Redistribution to Recognition?', *NLR*1/212, jul–avgust 1995.

„od preraspodele do priznanja“ došli su i snažni pritisci da se drugi talas feminizma izmeni u neku verziju politike identiteta. Bila je to bez sumnje progresivna varijanta, ali je ipak prenelasila kritiku kulture, a zanemarila kritiku političke ekonomije. U praksi, postojala je težnja da se socijalno-ekonomska borba podredi borbi za priznanje (identiteta), dok je u akademskom diskursu feministička teorija kulture zasenila feminističku društvenu teoriju. Ono što je počelo kao neophodni korektiv ekonomizma, vremenom se pretvorilo u podjednako jednostran kulturalizam. Tako, umesto stvaranja široke, bogate paradigme koja bi obuhvatila i preraspodelu i priznanje, drugi talas feminizma zamenio je *de facto* jednu ograničenu paradigmu drugom.

Štaviše, trenutak nije mogao biti gori. Okretanje ka politici priznanja spojilo se isuviše lako sa usponom neoliberalizma, koji nije hteo ništa drugo osim da potisne sva sećanja na socijalni egalitarizam. Dakle, feministkinje su prenelasile kritiku kulture upravo u trenutku kada su okolnosti nalagale povišenu pažnju spram kritike političke ekonomije. Štaviše, kako je ta kritika napuššana, kulturni element odvojen je ne samo od ekonomskog, već i od kritike kapitalizma, kritike koja ih je prethodno objedinjavala. Odeljeni od kritike kapitalizma i stavljeni na raspolaganje alternativnim tumačenjima, navedeni elementi mogli su biti uvučeni u „opasnu vezu“ sa neoliberalizmom, kako je to Hester Einstein imenovala.⁷

Preoznačavanje feminističkog antiandrocentrizma. Stoga, bilo je samo pitanje vremena kada će neoliberalizam preoznačiti feminističku kritiku androcentrizma. Da bih to objasnila, poslužiću se unekoliko izmenjenim argumentom koji su osmislili Luc Boltanski i Ève Chiapello. U značajnoj studiji *Novi duh kapitalizma*, tvrde kako kapitalizam u doba istorijskih preloma periodično preobražava samog sebe, delom tako što osnažuje određene aspekte kritike koja je upearena protiv njega.⁸ U takvim trenucima, elementi antikapitalističke kritike bivaju preoznačeni kako bi legitimisali novi oblik kapitalizma u nastanku, koji tako zadobija viši, moralni značaj potreban kako bi se nove generacije motivisale da podno-

se (sam po sebi) besmislen posao zarad akumulacije bez kraja i konca. Novi „duh“, posluživši kao legitimacija prilagodljivog, neoliberalnog kapitalizma našeg doba, nastao je iz „umetničke“ kritike državnog kapitalizma Nove levice, koja je odbacila starinski konformizam korporativne kulture. U nekim aspektima pobune '68. neoliberalni teoretičari menadžmenta otkrili su paradigmu za novi „umrežujući“, „projektni“ kapitalizam, gde su čvrste organizacione hijerarhije zamenjene horizontalnim timovima i prilagodljivim mrežama, oslobađajući ličnu kreativnost. Rezultat je bila nova romansa između kapitalizma i objektivnih promena u svetu – romansa koja je uključila tehnološki uspon Silikonske doline i koja danas svoj najčistiji izraz nalazi u „filozofiji“ Googlea.

Argument koji iznose Boltanski i Chiapello je originalan i snažan. Pa ipak, zato što je „rodno slep“, on ne uspeva da zahvati svu osobenost duha neoliberalnog kapitalizma. Bez sumnje, taj duh uključuje maskulinu romansu slobodnog, neopterećenog, „samoizgrađenog“ (*self-fashioned*) pojedinca. Međutim, neoliberalni kapitalizam stoji u vezi sa Walmartom, „makiladorama“ (fabrike koje brutalno iskorišćavaju jeftinu, obespravljenu radnu snagu – *Prim. prev.*) i mikrokreditima koliko i sa Silikonskom dolinom i Googleom. Njegovi ključni radnici su i žene (još uvek nesrazmerno zastupljene u odnosu na muškarce), ne samo mlade neudate žene, već i žene u braku i sa decom; ne samo ne-bele žene, već žene svih nacionalnosti i etniciteta. Kao takve, one su se „ulile“ u tržišta rada diljem sveta, a učinak toga bio je podrivanje – jednom za svagda – ideala državnog kapitalizma o porodičnoj plati. U „neorganizovanom“ liberalnom kapitalizmu, taj ideal bio je zamenjen novom normom porodice sa dva dohotka, bez obzira na to što je stvarnost, na kojoj se temelji ovaj novi ideal, stvarnost niskih primanja, smanjene sigurnosti radnog mesta, opadajućeg standarda života, naglog porasta broja radnih sati po domaćinstvu, pogoršanja rada u dve smene – sada se radi u tri ili četiri – i uvećanja broja domaćinstava kojima rukovode žene. Neorganizovani kapitalizam uspeo je da „ni od čega napravi nešto“ nudeći novu, izmaštanu romansu ženskog napetka i rodne pravde.

Ma kako to uznemiravajuće zvučalo, smatram da je drugi talas feminizma nenamerno obezbedio novom duhu neoliberalizma njegov ključni sastojak. Naša kritika porodičnog dohotka sada tvori dobar deo romanse koja snabdeva fleksibilni kapitalizam višim smislom i moralom. Dajući

7 Hester Eisenstein 'A Dangerous Liaison? Feminism and Corporate Globalization', *Science and Society*, vol. 69, br. 3, 2005.

8 Luc Boltanski i Ève Chiapello *The New Spirit of Capitalism*, London, 2005 [Pariz, 1999]. Za razmatranje psihoanalize kao duha „druge industrijske revolucije“, koje se završava tako što postavlja feminizam kao duh „treće“, vidi Eli Zaretsky 'Psychoanalysis and the Spirit of Capitalism', *Constellations*, vol. 15, br. 3, 2008.

njihovim svakodnevnim nastojanjima moralnu osobenost, feministička romansa privlači žene sa oba kraja socijalnog spektra: s jedne strane, to su stručnjakinje iz srednje klase odlučne u izgradnji svoje karijere; s druge, privremeno zaposlene, frilenserke, nisko plaćene uslužne radnice, služavke, seksualne radnice, migrantkinje, radnice u zonama slobodne trgovine i mikro-kreditne zaduženice, koje ne traže samo izvor prihoda i materijalnu sigurnost, već i dostojanstvo, samousavršavanje i oslobađanje od tradicionalne muške moći. Na oba kraja san emancipacije žena upregnut je u pogon kapitalističke akumulacije. Stoga, kritika porodičnog dohotka koju je sproveo drugi talas feminizma imala je perverznu reinkarnaciju. Nekada ključni deo radikalne analize kapitalističkog androcentrizma, ona danas služi da ojača pozitivno vrednovanje najamnog rada unutar kapitalizma.

Preoznačavanje feminističkog antietatizma. Neoliberalizam je takođe preoznačio antietatizam prethodnog perioda, čineći od njega plan za smanjene državnog uplitanja na minimum. U novoj klimi, kritika paternalizma države blagostanja koju je izneo drugi talas feminizma bila je tek na korak daleko od kritike „države-dadilje“ (tzv. *nanny state*, država koja obimno koristi protekcionizam, ekonomski intervencionizam i politike regulacije u ekonomskoj i socijalnoj sferi – *Prim. prev.*), koju je ponudila M. Thatcher. Bilo je to zasigurno iskustvo u SAD, gde su feministkinje bespomoćno posmatrale kako Bill Clinton koristi njihovu detaljnu kritiku seksizma i stigmatizacije unutar sistema socijalne pomoći (ionako mizerne) kao podršku planu da „okonča državna davanja kakva poznajemo“, što je ukinulo pravo na socijalnu pomoć na federalnom nivou. U postkolonijama, kritika androcentrizma developmentalne države preobrazila se u međuvremenu u razvojni entuzijazam nevladinih organizacija, koje su se svuda pojavile kako bi ispunile prazan prostor nastao sužavanjem državnih nadležnosti. Sigurno je da su najbolje od ovih organizacija donele hitno potrebnu materijalnu pomoć stanovništvu lišenom javnih službi. Ipak, učinak je često bio depolitizacija lokalnih grupa i prilagođavanje njihovih planova i programa u pravcu koji je najviše odgovarao fondacijama iz Prvog sveta. Zahvaljujući svojoj kratkoročnoj prirodi, delatnosti nevladinih organizacija učinile su malo u smislu preispitivanja opadajućeg talasa državnih davanja i izgradnje političke podrške za odgovornu državnu aktivnost.⁹

9 Sonia Alvarez 'Advocating Feminism: The Latin American

Rastuća popularnost mikrokredita ilustruje ovu dilemu. Koristeći se feminističkim vrednostima osnaživanja i „horizontalne“ participacije nasuprot pasivizujućem, birokratskom i „vertikalnom“ etatizmu, arhitekta ovih projekata izgradile su inovativni spoj pojedinačne samopomoći i umrežavanja unutar zajednice, „nadziranja“ nevladinih organizacija i tržišnih mehanizama, s ciljem borbe protiv siromaštva žena i rodnog potčinjavanja. Dosadašnji rezultati uključuju impresivnu arhivu otplate kredita i anegdotskih svedočanstava o životnim promenama. Međutim, ono što je skriveno u feminističkoj halabuci dignutoj oko ovih projekata jeste uznemirujuća slučajnost: mikrokreditiranje je procvetalo baš kada su države napustile makrostrukturne napore u borbi protiv siromaštva, napore koje niske pozajmice ne mogu da zamene.¹⁰ U ovom slučaju, feministička kritika birokratskog paternalizma doprinela je razvoju neoliberalizma. Stanovište koje je za cilj prvobitno imalo da promeni državnu moć u servis građana za osnaživanje i dosezanje socijalne pravde sada se koristi da legitimiše marketizaciju (proces koji omogućava da se državna preduzeća ponašaju kao firme orijentisane ka marketingu – *Prim. prev.*) i smanjenje državnih troškova.

Preoznačavanje feminizma za i protiv vestfalizma. Konačno, neoliberalizam menja – na bolje i na gore – ambivalentan odnos drugog talasa feminizma prema vestfalizmu. U novom kontekstu „globalizacije“, ne može se više tvrditi kako je ograničena teritorija države jedini legitimni okvir ostvarivanja pravde i obaveza koje iz nje proističu. Feministkinje su i ranije osporavale svođenje pravde na nivo država-nacija, zajedno sa zaštitnicima životne sredine, ljudskih prava i kritičarima Svetske trgovinske organizacije. Koristeći postvestfalske uvide beskorisne unutar državnog kapitalizma, one su „ciljale“ prekogranične nepravde, marginalizovane ili zapostavljene u prethodnom periodu. Koristeći nove komunikacione tehnologije za uspostavljanje međunarodnih mreža, feministkinje su izumele nove strategije, kao što je „efekat bumeranga“ (uskraćivanje određenih prava često može izazvati pobunu koja dovodi do još većih prava – *Prim. prev.*), mobilisući globalno javno mnjenje kako bi se uvidele lokalne nepravde i

Feminist ngo "Boom", International Feminist Journal of Politics, vol. 1, br. 2, 1999; Carol Barton 'Global Women's Movements at a Crossroads', Socialism and Democracy, vol. 18, br. 1, 2004.

10 Uma Narayan 'Informal Sector Work, Microcredit and Third World Women's "Empowerment": A Critical Perspective', rad predstavljen na skupu XXII World Congress of Philosophy of Law and Social Philosophy, maj 2005, Granada.

osudile države koji ih dozvoljavaju.¹¹ Rezultat je bio novi oblik feminističkog aktivizma koji obećava – međunarodni, višeslojni, postvestfalski feminizam.

Međutim, okretanje međunarodnom planu donelo je teškoće. Često sputavane na nivou države, mnoge feministkinje usmerile su svoju energiju ka „međunarodnoj“ areni, posebno ka nizu konferencija Ujedinjenih nacija, od Najrobija preko Beča do Pekinga... i dalje. Izgradnjom prisustva u „globalnom civilnom društvu“ posredstvom koga se uključuju u nove režime globalnog upravljanja, feministkinje su uvučene u neke od problema na koje sam već ukazala. Na primer, učešće u kampanjama za ženska ljudska prava, usredsređene pretežno na pitanja nasilja i reprodukcije, zapostavljajući siromaštvo. Pristajući na hladnoratovsku podelu na građanska i politička prava, s jedne strane, i socijalna i ekonomska prava, s druge, ovi naponi, takođe, dali su prednost priznanju nasuprot preraspodeli. Pored toga, ove kampanje pojačale su izmeštanje feminističke politike u nevladin sektor, šireći jaz između stručnjaka i lokalnih grupa, dajući nesrazmerno velik uticaj eliti koja vlada engleskim jezikom. Analogno se zbiva u okviru feminističkog angažmana u vezi sa političkim aparatom Evropske unije, posebno imajući u vidu odsustvo istinski međunarodnih i panevropskih ženskih pokreta. Dakle, feministička kritika vestfalizma u eri neoliberalizma pokazala se kao mač sa dve oštrice. Ono što je počelo kao spasonosni pokušaj da se izvan države-nacije proširi obim pravde završilo je – u nekim svojim aspektima – pripojeno administrativnim potrebama novog oblika kapitalizma.

Uopšte uzev, sudbina feminizma u neoliberalnom dobu predstavlja paradoks. S jedne strane, relativno mali kontrakulturni pokret prethodnih decenija rastao je eksponencijalno, uspešno šireći svoje ideje širom sveta. S druge strane, feminističke ideje prošle su suptilne promene – i u pogledu svojih učinaka – u politički izmenjenom kontekstu. Nesumnjivo emancipatorna u eri državnog kapitalizma, kritika ekonomizma, androcentrizma, etatizma i vestfalizma sada se pojavljuje opterećena dvosmislenostima, podložna legitimaciji potreba novog oblika kapitalizma. Na kraju krajeva, ovakav kapitalizam više bi voleo da se sukobi sa zahtevima za priznanje, nego sa zahtevima za preraspodelu, jer gradi novi

režim akumulacije na temeljima najamnog rada žena, te pokušava da ukine društvenu kontrolu tržišta s ciljem da na globalnom nivou deluje sve više i više slobodno.

III OTVORENA BUDUĆNOST?

Međutim, danas se sam kapitalizam nalazi na ozbiljnoj raskrsnici. Zasigurno, globalna finansijska kriza i odlučna postneoliberalna reakcija vodećih kapitalističkih država – koje su sada po pravilu kejnzijanske – označava početak kraja neoliberalizma kao ekonomskog režima. Izbor Baracka Obame možda predstavlja znak odlučnog odbacivanja neoliberalizma – čak i u samoj utrobi zveri – kao političkog projekta. Možda svedočimo ranom obrazovanju novog talasa mobilizacije s ciljem osmišljavanja alternative (neoliberalizmu). Možda, shodno tome, stojimo na rubu još jedne „velike promene“, temeljne i duboke kao što je ona koju sam upravo opisala.

Ako je tako, onda će oblik društva koje tek dolazi u narednom periodu biti predmet velikih sporova. I feminizam će značajno učestvovati u toj polemici na dva različita nivoa. Prvo, kao socijalni pokret čije sam „bogatstvo“ ovde naznačila, a koji će nastojati da obezbedi da nadolazeći režim institucionalizuje posvećenost rodnoj pravdi. Ali, takođe, i kao opšti diskurzivni konstrukt koji feministkinje više ne poseduju i njime ne upravljaju – prazan označitelj nečeg nesumnjivo dobrog (nalik, možda, „demokratiji“), koji može biti zloupotrebljen i koji će biti korišćen za legitimaciju mnoštva različitih scenarija, koji nisu svi redom posvećeni rodnoj pravdi. Potomak feminizma kao društvenog pokreta, ovaj drugi, diskurzivni „feminizam“ otrgao se kontroli. Kako diskurs postaje nezavisan od pokreta, potonji je sve više suočen sa svojom „tamnom stranom“, dvojnikom koji izaziva nelagodnost, a koga naprosto ne može ni prihvatiti, niti ga se može u potpunosti odreći.¹²

U ovom eseju, istakla sam zabrinjavajući razvoj ova dva feminizma, razvoj koji se okreće od državnog kapitalizma i ide ka neoliberalizmu. Šta treba zaključiti iz toga? Sigurno ne treba misliti da je drugi talas feminizma doživeo neuspeh, niti da je kriv za trijumf neoliberalizma. Ne treba zaključiti ni da su feministička ideali sami po sebi problematični, niti da su uvek-već osuđeni na preoznačavanje zarad dobrobiti kapitalizma. Naprotiv, ja zaključujem da mi, za koje feminizam

11 Margaret Keck i Kathryn Sikkink, *Activists Beyond Borders: Advocacy Networks in International Politics*, Ithaca, NY, 1998.

12 Ova formula „feminizma i njegovog dvojnika“ mogla bi se sjajno razraditi u kontekstu predsedničkih izbora u SAD 2008. godine, gde „dvojnice nelagode“ predstavljaju Hillary Clinton i Sarah Palin.

pre svega predstavlja pokret za rodnu pravdu, treba da postanemo više istorijski samosvesne jer radimo na terenu koji je takođe zaposela i naša „tamna strana“.

S tim ciljem, vratimo se na pitanje: šta objašnjava našu „opasnu vezu“ sa neoliberalizmom, ako takvog objašnjenja uopšte ima? Da li smo žrtve nesrećnog sticaja okolnosti koje su nas zadesile na pogrešnom mestu i u pogrešno vreme, te smo postale lak plen najlukavijeg od svih zavodnika, kapitalizma tako „neprobirljivog“ da je u stanju da instrumentalizuje bilo koje stanovište, čak i ono koje mu je, kao takvo, strano? Ili je tu, kao što sam ranije iznela, na delu neka podzemna privlačnost između feminizma i neoliberalizma? Ako takva privlačnost postoji, ona se nalazi u kritici tradicionalne (muške) moći.¹³ Ta moć je već dugo „meta“ feminističkog aktivizma, koji je nastojao – počevši još sa Mary Wollstonecraft – da oslobodi žene privatnog podređivanja muškarcima, bilo da su u pitanju očevi, braća, sveštenici, starešine ili muževi. Ali, ta tradicionalna moć se u nekim periodima pojavljuje i kao prepreka širenju kapitalizma, kao deo spoljašnjeg društvenog tkiva u kome su tržišta kroz istoriju nalazila svoje mesto i koje je poslužilo da ograniči obim ekonomskog rasta.¹⁴ U ovom trenutku, dve navedene kritike tradicionalne moći – jedna feministička, druga neoliberalna – kao da se približavaju.

Nasuprot tome, feminizam i neoliberalizam se razilaze oko post-tradicionalnih oblika rodnog potčinjavanja, oko ograničavanja života žena koja ne poprimaju oblik privatnog potčinjavanja, već proizilaze iz strukturnih ili sistemskih tokova gde su delatnosti mnogih ljudi apstraktno ili bezlično posredovane. Paradigmatski slučaj toga jeste ono što Susan Okin opisuje kao „ciklus društveno uzrokovane i izrazito neravnomerne ranjivosti u braku“, u kojoj tradicionalna dužnost žena da odgaja dete potpomaže oblikovanje tržišta rada koje šteti ženama dovodeći do nejednake moći na ekonomskom tržištu, što za uzvrat pojačava i pogoršava ionako nejednake odnose moći unutar porodice.¹⁵ Takvi, tržištem posredovani procesi potčinjavanja predstavljaju same žilekucavice neoliberalnog kapitalizma. Danas, prema tome, ti procesi bi trebalo da postanu središte

feminističke kritike, jer želimo da se razlikujemo od neoliberalizma i da izbegnemo njime posredovano preoznačavanje feminizma. Poenta, naravno, nije da odustanemo od borbe protiv tradicionalne muške moći, koja je i dalje neophodni deo feminističke kritike. Naprotiv, poenta je da se preispita odveć lak preobražaj takvih kritika u neoliberalnog dvojnika feminizma – pre svega ponovnim povezivanjem borbi protiv ličnog potčinjavanja sa kritikom kapitalističkog sistema koji, dok obećava oslobođenje, u stvari zamenjuje jedan način potčinjavanja drugim.

U nadi da će feministički program biti unapređen, želela bih još jednom da razmotrim četiri žarišta feminističke kritike:

Postneoliberalni antiekonomizam. Moguće udaljavanje od neoliberalizma pruža priliku za obnovu emancipacije koju je obećao drugi talas feminizma. Potpuno usvajajući trodimenzionalno stanovište u vezi sa nepravdom, sada možemo na daleko uravnoteženiji način napraviti sintezu preraspodele, priznanja i predstavljanja, dimenzija razdvojenih u prethodnoj eri. Temeljeći ove nezamenjive aspekte feminističke kritike na „robustnom“, savremenom poimanju društvenog totaliteta, treba da ponovo povežemo feminističku kritiku sa kritikom kapitalizma, i time vratimo feminizam levici.

Postneoliberalni antiandrocentrizam. Isto tako, mogući prelazak na postneoliberalno društvo nudi priliku za raskid lažne veze između naše kritike porodičnog dohotka i prilagodljivosti kapitalizma. Ponavljajući kritiku androcentrizma, feministkinje bi mogle da podrže „oblik života“ koji ne stavlja u središte svog sistema vrednosti plaćeni rad, već ceni i nekomodifikovane delatnosti, uključujući staranje. Takve delatnosti, koje sada obavljaju uglavnom žene, treba da budu pozitivno vrednovani aspekti sveopšte dobrobiti.

Postneoliberalni antietatizam. Kriza neoliberalizma takođe pruža šansu za prekid veze između naše kritike etatizma i marketizacije. Zalažući se za participativnu demokratiju, feministkinje bi sada mogle da podrže novu organizaciju političke moći koja podređuje birokratski menadžment građanskom osnaživanju. Međutim, cilj je da se ne raspline, već ojača moć javnosti. Tako, participativna demokratija koju danas zahtevamo koristi politiku da ukroti tržišta i da usmeri društvo u pravcu ostvarivanja pravde.

Postneoliberalni antinvestfalizam. Konačno, kriza neoliberalizma pruža šansu da se na produktivan način razreši naša dugotrajna ambivalencija

13 Ovaj uvid dugujem Eli Zaretsky (lična prepiska).

14 U nekim periodima, ali ne uvek. U mnogim kontekstima kapitalizam je više sklon da se prilagodi, nego da se suprotstavi tradicionalnoj moći. Vidi Karl Polanyi *The Great Transformation*, Boston, 2001.

15 Susan Okin *Justice, Gender and the Family*, New York, 1989, str. 138.

prema vestfalizmu. Uračunavajući međunarodni domet kapitala, danas neophodni resursi javnosti ne mogu se naći isključivo unutar nacija-država. Shodno tome, zadatak je da se pobije identifikacija demokratije sa ograničenim političkim zajednicama. Udruživanjem sa drugim progresivnim snagama, feministkinje bi se mogle založiti za novi, postvestfalski politički poredak, višeslojni poredak, demokratski na svakom svom nivou. Spajanjem supsidijarnosti (princip donošenja odluka što je moguće bliže građanima i na nivou na kome je to najučinkovitije [lokalnom, regionalnom, nacionalnom ili evropskom] – *Prim. prev.*) i participacije, nova raspodela demokratskih snaga trebalo bi da bude u stanju da ispravi sve dimenzije nepravde, nepravde duž svake ose i na svakoj skali, uključujući i prekogranične nepravde.

Dakle, čini mi se da je ovo trenutak u kome bi feministkinje trebalo da „misle na veliko“ (*think big*). Imajući u vidu kako neoliberalna najezda instrumentalizuje naše najbolje ideje, sada možemo iskoristiti novostvoreni prostor da ih povratimo. Ako odmah delujemo, mogle bismo preusmeriti predstojeće promene u pravcu pravde, i to ne samo po pitanju roda.

Ovaj tekst je objavljen pod naslovom:
Nancy Fraser: FEMINISM, CAPITALISM AND THE CUNNING OF HISTORY, *New Left Review*, Mar-Apr 2009.

Sa engleskog preveo: Dušan Maljković /
Redakcija: Miloš Jadžić i Dušan Maljković

Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe se zahvaljuje časopisu *New Left Review* za dozvolu za prevod i objavljivanje ovog teksta.

ROSA LUXEMBURG STIFTUNG

Gospodar Jevremova 47/11,
11000 Belgrade, Serbia
Tel: +381 11 334 65 49, 328 30 71
Fax +381 11 334 64 25
info@rosalux.rs · www.rosalux.rs
Pib: 106427900

Stavovi izneti u ovom tekstu su stavovi autora ili autorke i ne moraju nužno da se poklapaju sa stavovima Rosa Luxemburg Stiftung-a.

**“NAJREVOLUCIONARNIJI ČIN
JESTE I OSTAJE ZAUVEK -
KAZATI GLASNO ONO ŠTO JESTE”**

ROZA LUKSEMBURG

**ROSA
LUXEMBURG
STIFTUNG
SOUTHEAST
EUROPE**

